

Az *ügy mond*-tól az *ügymondig* Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig

1. Bevezetés. – A mai magyar nyelv leírása mind ez idáig nem tartalmazza több „nehezen kezelhető” kifejezés elemzését. Ezek közé tartozik az *ügymond* szó is, amellyel elsősorban rövid értelmező szócikkekben és néhány (nem feltétlenül megalapozott) nyelvművelő értékelésben lehet találkozni. A nyelvtani áttekintésben csak az említés szintjén jelenik meg (Kugler 2000: 302, illetve Keszler 2000: 468).¹ Szereteágazónak tűnő szerepköre és gyakorinak mutató használatát ugyanakkor felhívja magára a figyelmet, s célként jelöli ki funkcióinak feltérképezését, tulajdonságainak vizsgálatát.

Az *ügy mond* / *ügymond* szerepével, viselkedésével korábban ómagyar és korai középmagyar adatok alapján foglalkoztam (Dömötör 1988: 291 és 2001: 358–60 / 2002: 68–9). Jelen tanulmányomban is ebből a korszakból indulok ki, a központi helyet azonban az *ügymond* közelmúltjának és jelenének szánom. Megkísérlem nyomon követni, hogyan alakult ki az idéző mondatbeli utalás + állítmány kapcsolatából a mai diskurzusjelölő elem; azaz milyen út vezetett a korai, 15–16. századi szerepeitől, formájától és mondatbeli viselkedésétől a mai használatokig. (A 17. század és a 20. század közepe közötti korszakot csak vázlatosan érintem.) Sorra veszem a korábbi, illetve későbbi jellemző funkcióit, áttekintem ezek összefüggéseit, és kísérletet teszek az elem szófaji besorolására is. Az egyes funkciókat a gyakoribb rokon szerepű kifejezések felsorolásával is jellemzem. (Az itt felmerülő kérdések a továbbiakban újabb anyaggyűjtést és további részletes vizsgálatokat igényelnek majd.)

Az *ügymond* kapcsán szándékosan nem **jelentésről**, hanem **szerepről** (tkp. „pragmatikai jelentésről”) beszélek, hiszen mai használatát nem referenciális jelentése, hanem különböző diskurzusjelölő funkciói szabják meg. A funkciók megragadásakor igyekeztem minél egyértelműbb példákat kiválasztani, így is elkerülhetetlen azonban, hogy sokszor ne merülhessen föl egyszerre többféle szerep esélye is, illetve hogy ne engedhessek meg: esetleg mást kódolt a közlő, mint amit magam befogadóként dekódolok. Ezek annak velejárói, hogy fogalmi jelentés híján való, a szövegalkotó szándékát jelző elemmel van dolgunk, amely legjellemzőbb használatában kontextusbeli előzményekre, illetve közös előismeretekre utal.

Vizsgálatom több százas nagyságrendű adattálmányon alapul. (Pontos elemszám azért nem adható meg, mert – az internetes kereséseknek köszönhetően – nagyobb számú adatot olvastam át,

¹ Két megállapítás a legutóbbi évek nyelvművelő-nyelvi ismeretterjesztő irodalmából. Az újonnan megjelent Nyelvművelő kézisztár mintha a múltba kalauzolna: „Egyes szám 3. személyű beszélő szavainak idézését érzékeltető, választékos, irodalmias, néha gúnyos mondatzó. [...] Többes számú és más személyű alany mellett ne használjuk.” (Grétsy–Kemény 2005: 580). Nádasy Ádám pedig némileg leegyszerűsítve ellenpontoz, amikor azt írja: idéző szerepben régiesnek érzi a szót, nem használná sem beszédben, sem írásban (Nádasy 2001: 40). A gyakorlatból viszont kitűnik: ha nem is „klasszikus” idéző főmondatként, de idézetjelölőként mégiscsak használja (l. a 4.2.1. alatti – tőle vett – utolsó előtti adatot).

mint amennyit azután a kialakult szempontok szerint kigyűjtöttem.) Adataim részben a Nyelvtudományi Intézet két adatbázisából (a Nagyszótár és a Magyar nemzeti szövegtár anyagából), részben a Google által elérhető legkülönbözőbb forrásokból, részben pedig saját gyűjtésemből – elsősorban a Magyar Elektronikus Könyvtárból és a Magyar Rádió hangzó anyagából – származnak. Főként a gyűjtés módjából és lehetőségeiből fakad, hogy szociolingvisztikai megfigyeléseket csak igen korlátozottan tudtam tenni.

2. A 15–16. század korszaka. – Ebben a korban az idézetet tartalmazó szerkezetekben gyakorta találkozni az *úgy* utalóelem és a határozatlan ragozású *mond* együttesével. Mai nyelvérzékünk számára szokatlanul hangzik, hogy idéző igeként a *mond* nem határozott ragozásban áll, de a nyelvtörténeti vizsgálatok kimutatták, hogy az egyenes idézetek idéző igéje a 15. század előtt jellegzetesen határozatlan ragozású volt (Bárczi 1958: 263–5), s bár ekkortól bomlani kezd ez a tendencia, a közlésiégik tárgyassága még a 16. században is ritkán áll a kötelező tárgyasság olyan fokán, mint például a *kap, dob* típusú igéké (E. Abaffy 1982: 155–7).²

Az *úgy mond* tehát az elmondottak alapján eredetileg egyenes idézésekben szerepelt, de hamarosan függő idézetes szerkezetekbe is behatolt: *vgh mond zent lukačz hogh Wetekednek vala mellyk volna nagyob o qozzollqk: Ennek ertelmereh vğ mond zent Mark euangelista [...] hogh mykoron menneh vrunk eğer az o zereto thanytwanıyval kaffarnaombah [...] = úgy mond Szent Lukács, hogy vetekednek vala, melyik volna nagyobb öközüliük. Ennek értelmére úgy mond Szent Márk evangelista [...], hogy mikoron menne Urunk egyszer az ő szerető tanítványıyval Kafarnaomba [...]* (ApMélt. 35).³

Az *úgy mond* az idéző mondatban (tagmondategyüttesben) kétféleképpen jelenhetett meg: vagy önállóan idézett, vagy más idéző kifejezések társaságában állt.

2.1. Önállóan idéz. – Példák: *Mert vğ mond az zent iras Mind az teuq | mind az neki engedo | igenlq kinnal kinzatnac = Mert úgy mond az Szentírás: Mind az tevő, mind az neki engedő igyenlő kinnal kinzatnac* (GuaryK. 24–5); *vgy möd a' Christus Iesus. Bizony bizony mondom tünetek: Valaki az én Igémet halgattya [...], annak őrec élete vagyon = Úgy mond a Krisztus Jézus: Bizony, bizony mondom tünetek: valaki az én igémet hallgatja, annak őrek élete vagyon* (Heltai F5b). Jellemző használatának tűnik a tekintélyek szavainak beépítése a szövegbe, ugyanakkor mégsem foglalódik le erre a szerepre. Szokás tekintély szavait idézni másképp is: *zent dauid monda [...]* = *zent Dávid monda* (ApMélt. 35); pedig ugyanezen a lapon ilyen is szerepel többször: *Vgh mond zent vinceh doctor atyank [...]* = *Úgy mond szent Vince doktor atyánk*. És köznapiban beszélni is idézhető az *úgy mond*-dal: *az jdev bely sororok es vgy mondottanak · hog ez zent margyt azzon · karachon estyn [...] es egyeb nagy jnnepevk estyn · verıy vala ostorozya vala ev magat = Azidőbeli sororok es úgy mondottanak, hogy ez Szent Margit asszony Karácsony estin es egyeb nagy innepok estin veri vala, ostorozja vala őmagát* (MargL. 62). Mint az utóbbi adatból is látható, az igének különböző számú és személyű formái, valamint múlt idejű alakjai is megjelennek. További példák: *es vgy monda anak vtanna frater leo hogıy oly nagi rettenetessgegl volt meg retenuen = És úgy monda annak utána fráter Leó, hogy oly nagy rettenetessgegl volt megrettenvén* (VirgK. 42); *Ez (vğ mondasz) ertelme Telegdinek a' Septuagesimáruł = Ez (úgy mondasz) értelme*

² Megfigyelhető, hogy még a 19. század derekán sem agrammatikus az egyenes idézetet bevezető ige határozatlan ragozása, mint kitűnik például Kölcsey Ferenc *Huszt* című verséből: *s a csarnok elontott Oszlopi közt lebegő rémalak inte felém. És mond: Honfi, mit ér epedő kebel e romok ormán? Az úgy + mond* legismertebb előfordulása pedig Arany János *A walesi bárdok* című művéből való: *Hadd látom, úgymond, memmit ér A velszi tartomány.*

³ A 16. századi adatokat a könnyebb követhetőség kedvéért az eredeti adatokat követően maira átírt formájukban is megadom.

Telegdinek a Septuagesimárúl (Telegdi 1. 22); *Ma velem lesz, vgy mond Christus a' latornac, paradichomba* = *Ma velem lesz, úgy mond Krisztus a latornak, Paradicsomba* (Telegdi 3. 385).⁴

2.1.1. Az önállóan álló úgymond jellemzése. – Az elemegyüttes – mint önálló idéző kifejezés – elindult a grammatikalizáció útján.

- Tendenciaként indul (főleg a korszak elején), hogy jellegzetes szerepet töltsön be (tekintélyek szavainak megidézését) – ez a funkciója azonban nem stabilizálódik.⁵
- A névmás formája meglehetősen állandónak mutatkozik: mély hangú változatában használatos, jöllehet az egyes idészre egyéb utalóelemek esetében a magas hangúság a jellemző. Akadnak példák azonban az *így* változatra is (elsősorban, de nem kizárólag a palatális utalószókat kedvelő Nádor-kódexből): *Kiról ígmond Szent Bernard doctor [...]* = *Kiről ígymond Szent Bernard doktor* (NádK. 57). *zent pal is [...]* *ig mond uala [...]* = *Szent Pál is így mond vala* (SándK. 2r); sőt, az *ígyen* variáns is felbukkan: *Ómagában azért ígyen mondott vala: Bizony idős vagyok [...]* (Balázs 266).⁶ Az ige ugyanakkor „valódi” igeeként működik, legalábbis annyiban, hogy ragozódik, időjelet kaphat, és bővítményei lehetnek. Figyelemre méltó azonban, hogy függő idézet főmondatában is határozatlan ragozású alakjaival van jelen, és ez az igealak részbeni stabilizálódását mutatja. A két szó sorrendje állandó.
- Az utalás és az ige együttesének jellemző helye – mint a bemutatott adatok legtöbbje is tanúsítja – eleinte az idézetet megelőző idéző mondatban volt. Időben előre haladva azonban terjed idézetbe ékelt pozíciója (mint a fentebbi két Telegdi-mondat mutatja: akár magában, akár bővítményekkel állva). Nyomatéktalanabb pozíció felé mozdul tehát a hagyományos főmondati helyzetéből.
- Helyesírása arról látszik árulkodni, hogy a két elemet a nyelvhasználók valószínűleg még nem érzékelték összeforrt alakulatnak: gyakrabban állnak külön-, mint egybeírva. (A megállapítás azonban csak óvatos következtetés lehet: a helyesírás konzervatívizmusán kívül azt is figyelembe kell venni, hogy a tárgyalt korszakban a helyesírás tekintetében szabályokról nem, csak szokásokról lehet beszélni.)

2.2. Más idéző szók társaságában áll. – Ebben az előfordulásában az *úgy mond* eredeti szerepe a vizsgált korban az idéző erő megerősítése. Ennek hátterében az egyes idézés idéző kifejezéseinek bővülése, színesedése áll. Az egyes idézetek bevezetésére eredetileg ugyanis elsősorban a *mond* (másodsorban ennek szinonimájaként az ’erre (ezt) mondja’ jelentésű *felel* és ritkábban még néhány más ige) volt használatos. Még a 16. század második felében is akad olyan, kifejezetten terjedelmes prózai mű, amelyben kizárólag a *mond* áll minden egyes idézet mellett (Ismeretlen szerző: *Ponciánus históriája*). Amikor más – a beszédettet jelölő vagy a megnyilatkozást jellemző – igék is elterjednek az egyes idézetek mellett, idéző erejüket (tranzitívitasukat) a *mondot* is magukban foglaló alakulatok erősítik. (Részletesebben l. Dömötör 2001: 346–51/2002: 62–4.) Ezek: az (*és*) *úgy mond*, az *és mond* és a *mondván* (részben a fordítandó eredetikkel is összefüggésben).

Az *úgy mond* tehát először az idéző mondatban áll (többnyire annak végére kerül): *Atyam halotam hogý zoltal es vgy montal. Vram smi vagý te en edeseges istenem* = *Atyám, hallottam, hogy*

⁴ A két utóbbi adat *távolabbi* környezetében – s ez más példák esetében is előfordulhat – másik idéző kifejezés is szerepel, s emiatt, ha a teljes kontextust figyelembe vesszük, valójában a 2.2. pont alatt tárgyalt csoportban kaphatnának helyet. Meghatározónak azonban a közvetlen közeli környezetben való előfordulást tekintettem.

⁵ Károly Sándor az ómagyar korra vonatkozóan az ilyenfajta előfordulásokban a két szót összeforrt alakulatnak: hivatkozásigének tekinti (Károly 1995: 825).

⁶ Ez az adat nem áll rendelkezésre eredetiben.

szóltál és úgy mondtál: Uram, s mi vagy te én édességes Istenem? (VirgK. 43); *Felelnék ehre doktorok / sugí monnak | hogi miért a tiztaságnak iozaga vyaskodik [...] azert [...] = Felelnék erre doktorok, s úgy mondnak, hogy miért a tiztaságnak jószága viaskodik, azért* (DebrK. 182). A vizsgált korszak előrehaladtával – összefüggésben azzal, hogy az idéző kifejezések már önmagukban is megállnak – az idézetbe ékelt helyzete lesz a jellemző: *Ere az Mykola ezt felelte, Wagyon, wgy mond, de ennekem nynchen = Erre az Mikola ezt felelte: Vagyon, úgy mond, de énnekem nincsen* (Úriszék 83; példák lentebb is).

A más idéző kifejezés társaságában megjelenő, de az idézetbe ékelődő *úgy mond* segíthet az olvasónak, hallgatónak tájékozódni a szövegsíkok váltakozásában. Egyrészt – hosszabb idézet esetében – jelezheti, hogy még az idézet síkján tart a szöveg: [*Szent Gergely*] *imezt mondgya. Tinektec, vgymond, papoknac es Pispemeknac én mastanaban siruan boloc, mert ertettem hogy nemellyec ti közületec á Papsagot penzen adgyac, es az Vr Istenneac aiandokat ez vilagi haßonert arullyac. Hogy nē iüt eßetegbe, vgymond, mit parantsolt az Vr Isten, hogy ingyen vöttétec es ingyē adgyatoc? Hogy nem iüt eßetekbe, vgymond, hogy á mi meg valto Vruc Iesus Christus Hierusalemnecc templomaban be menuén, á galamb aruloknac aßtalokat fel döyté, es á Penz valtoknac penzeket el hinté? Mert vallyon kichodac mastanaban, vgymond, azoc, kic az Anyaßentegyhaßban galambokat arulnac, hanem azoc kic papsagot penzen adnac?* = *imezt mondja. Tinektec, **úgymond**, papoknac és pispemeknek én masatnában sírván szólok, mert értettem, hogy némelyek tiközületek a papságot pénzen adják, és az Úristennek ajándokát ez világi haszonért árulják. Hogy nem jut eszetekbe, **úgymond**, mit parancsolt az Úristen, hogy ingyen vöttétek, és ingyen adjátok? Hogy nem jut eszetekbe, **úgymond**, hogy a mi megváltó Urunk, JézusKrisztus Jeruzsálemnek templomában be menvén, a galambárulóknak asztalokat feldöjté, és a pénzváltóknak pénzeket elhinté? Mert vajon kicsodák mastanában, **úgymond**, azok, kik az anyaszentegyháßban galambokat árulnac, ha nem azok, kik papságot pénzen adnac?* (Sztárai D1a–b). Másrészt jelezheti a beszélőváltást: a függőből egyenesbe váltó idézetet: *Az eb azt mongya wala hogý meg kellene neký bochatný a keueset mert immar meg aggot wolna, ees nam ideýebe ewýs eleg eb wolt wolna, de a mynt latom (wgýmond) semný nem kellemetes hazon nekýl = Az eb azt mondja wala, hogy meg kellene neki bocsátani a keveset, mert immár megaggott volna, és nám ideýében ő is elég eb volt volna, de amint látom (úgymond) semmi nem kellemetes hazon nélkül* (Pesthi 18b); *Akorō meg hagya nekýk az annyok hogý semnýt ne félnekc mert ha (wgý mond) az wr az aratasc baratýra hallasztotta, holnapon ez wete-mēt meg nem aratýjak, azert nem zýkseg hogý týteket innet el wigýelek = Akkoron meghagya nekik az anyjok, hogy semmit ne félnekc, mert ha (úgy mond) az úr az aratasc barátira halasztotta, holnapon ez veteményt meg nem aratýják, azért nem szýkség, hogy titeket innét el wigýelek* (uo. 61b).

Egyéb esetekben – és ez a sokkal gyakoribb – nem tölt be az előbbiekhöz hasonló szerepet, egyszerűen csak az egyenes idézés (fakultatív) kellekéként, az idézet többletjelölőjeként ékelődik be a citált szövegbe, általában nem sokkal annak megkezdése után: *Az orozlan kegýg ordýtaný foga, eným (wgý mond) eggyk reze = Az orozlán kegýg ordítani foga: Enyim (úgy mond) egyik része* (Pesthi 11b); *Mint az Solomon kyrali kōniōrōg istennecc: Vram isten (vgy mond) mostan engemet [...] kyraliaa tōtel. [...] = Mint az Salomon király könyörög Istennek: Uram Isten (úgy mond) mostan engemet királyá tōttél* (Károlyi B4a). És nem is csak a performatív (jellegű) – a korábban az idéző erő megerősítését igénylő – kifejezések mellett: *ig̃ ßol Christus Aki az en parancholatomat, vgymond, vallya es meg tartya, az á ki engemet ßeret = Így szól Krisztus: Aki az én parancsolatomat, úgymond, vallya és megtartja, az, aki engemet szeret* (Telegdi 2. C5b); *Ees egý kezýlek kýnekc iob zýue wala monda = És egy kezilek, kinek jobb zýve wala, monda: Mit féljünk (úgy mond) hejába?* (Pesthi 19a); akár a *mond + mondván* társaságában is megjelenhet harmadikként: *monda azert az ōrdōg az azzoñiallat kepeben [...] mondván Nezmeg ṽgmond engomet hatvlis = Monda azért az ördög az asszonyi állat képében mondván: Nézz meg úgymond engömet hátul is!* (LobkK. 82–3).

2.2.1. A más idéző szók társaságában álló úgymond jellemzése. – Ilyen előfordulásában az elemegyüttes messzebbre jutott a grammatikalizáció folyamatában, mint önálló idéző kifejezésként.

- Sajátos, járulékos szerepben lép fel; amikor azonban már nincs rá szükség mint a tranzitivitás megerősítőjére, újabb funkciója körvonalazódik: az idéző mondatról függetlenedő diskurzusjelölőként kezd működni, amely esetenként a szövegsíkok változását/folyamatoságát jelöli, gyakrabban azonban efféle speciálisan meghatározható szerep nélküli fakultatív velejárója az egyenes idézésnek.
- A 'mond' jelentés közömbösödik benne: részint – mint láttuk – odakerülhet másik *mond* mellé, részint akár a legkülönbözőbb jelentésű idéző szókkal társulhat: *Ladde mikeppen vagyon meg irvan. A' Claudius Chafarnac ideieben, vgymond, ßët Peter Apostal Antiochiabol Romaba iöue = Ládd-é, miképpen vagyon megírván: A Claudius császárnak idejében, úgymond, Szent Péter apostal Antiochiából Rómába jöve* (Sztárai D5b); *Igy énekel a' ßent Ezekhiás kiraly is [...]: Wram, Ezekből, vgy mond, él az ember [...]= Így énekel a Szent Ezekias király is: Uram, ezekből, úgy mond, él az ember* (Heltai G3a–b).
- Formája mind a két tagjában állandósul: a névmás mély változata kapcsolódik az ige határozatlan ragozású E/3. sz.-ű alakjához. Az igealakot az idő előrehaladtával már nem feltétlenül határozza meg az alany: *Meg szolala hetuen het fele veres Czuz : Ha minket azon kérdész wrunc wr Isten, houa megyünc vgy mond, Minkis el megyünc vgy mond, ez fekete föld színere = Megszólala hetvenhét féle veres csúz: Ha minket azon kérdész, Urunk, Úristen, hová megyünk úgy mond, minkis elmegyünk úgy mond, ez fekete föld színére* (Bornemisza 805b). A két szó lexikális egységet képez: sorrendjük kötött (a mondatban együtt mozognak), közéjük más elem nem ékelődik. Együttesüket összetett szónak tarthatjuk (vö.: Kenesei 2000: 79, 81–2).
- Helye az idő előrehaladtával egyre inkább az idézetben van, beékelésként.
- Önmagában áll, bővítmények nélkül; kihátrál a mondatrészi szerepből.
- A beékelten álló *úgymond*-ot a könyvnyomtatás korában már többnyire vesszők vagy zárójelk különítik el környezetétől, az idézettől. A két elem egybeírása némileg terjed ugyan, de az összképet tekintve csak mértékkel (vannak művek, amelyek viszonylag következetesen az egybeírásban).

3. A 17. század és a 20. század közepe közötti időszak. – Önálló idéző kifejezésként mindvégig használatos. Leggyakrabban be van ékelve az idézetbe: *Mértékletlen, úgymond Szent Hillarius, az eltekélett szándéknak vakmerősége* (Pázmány, MEK.); *Én rövid látású vagyok, úgymond Splényinek, s nem látom, akik itt vannak* (Kazinczy, Nsz.); *Az ember a mértéke mindennek, úgymond a görög bölcs, és nem a szabály* (Juhász, Nsz.); *Nemsokára – úgymond Szű – kiszabadulok* (Örkény, Nsz.). Ritkábban az elől lévő idéző mondatban áll: *De nem nyugodhaték itt Cupidó miát, Mely néki így monda: Keresd meg Indiát* (Zrínyi, MEK.); *Anyám elhagyá apámat, s most szégyenli magát a világtól; mindig sír s úgymond: ez az Isten büntetése rajta* (Madách, Nsz.) (Az előbbi adat egyúttal az elvétele megjelenő magas hangú utalószó továbbélésére, az utóbbi pedig a függő idézésre is példa; erre l. még pl.: *Nincs a teremtésben vesztés, csak ő – nincs árva, úgymond, csak az ő gyermeke* [Katona 240].)

Más idéző kifejezés melletti használatára jellemző, hogy egy ideig megvan az a funkciója, amelyben az olvasó számára az idézet fennállását, folytatódását jelzi, hosszabb idézetekbe többször is beékelődve: *Igen szépen megmagyarázza pedig Szent Ágoston, minémű volt az régi pogányok bálványozása, előhozván az régi Mercurius Trismegistus írását. Azt itilték, úgymond, az pogányok, hogy az látható ábrázatok nem egyebek, hanem a láthatatlan isteneknek testi. Ezekbe azért az testekbe oly lelki állatokat ismértek, melyek mind árthatnak s mind használhatnak azoknak, kik isteni tisztelettel illetik őket. Ezeket pedig, úgymond, az láthatatlan lelkes állatokat csuda mesteriséggel az látható ábrázattal egybe csatolják az tudós főemberek, úgy, hogy mint valami lelkes tes-*

tekké válnak az ábrázatok, melyekhez köteleztetik az lelki állat. És ez, **ügymond**, amaz csudálatos tudomány és mesterség, mellyel isteneket csinálnak az emberek. Mert, **ügymond**, [...] (Pázmány, MEK.). A MEK. adatbázisában számos szerző művének adatállományát áttekintve azonban feltételezhető, hogy ez a fajta használata megritkul, majd a 18(?)-19. századra eltűnik.

Az idézés fakultatív használatú többletjelölőjeként azonban fennmarad, bár a századok során ritkábbá válik. Példák: *Pál uram felpörös s felelt: Meghallod-é feleletemet, András uram, avagy nem, ügymond. Amaz monda: Meg hallom, Pál uram. Ím az Pál uram elkezdte az felelést: Én, ügymond, így felelek rá, nem temagadhoz, hanem az fiadhoz. [...]* Az más fél is arra ilyen módon felel: *Nem cselekedtem, ügymond, nem én dolgom* (Úsz. 149); *Azt felelte a tanács, 1. Hogy – ügymond – legényimre kevés adót vetettek* (Misztótfalusi Kis, MEK.). Új mondatba osztva, különösen függő idézettel állva az önálló idéző használathoz közelít: megjelöli az idézetet, s így segít elválasztani a szöveg megelőző részétől: *Klára pedig lassan, gondolkodva és nagyon rendes betűkkel írta meg Winder Jánosnak a választ. Jó barátja akar maradni – ügymond –, kései dolog ügyis a szerelmük, és ő nem tudna már belehelyezkedni az itteni viszonyokba* (Kafka, Nsz.).

A szó szerkezet lexicizációját már szótárak, helyesírási szójegyzékek is tanúsítják: egy szóként (egybeírva) szerepel 1874-ben a CzF.-ban (VI/616) éppúgy, mint első felvételétől, 1915-től kezdve az akadémiai helyesírási szabályzatok szószedeteiben.

4. A 20. század közepétől napjainkig. – Ebben a korszakban az *ügymond*nak – miközben továbbra is él idéző és idézetjelölő szerepe – újabb, az idéző szerepéből kiágazó diskurzusjelölő funkciói jelentkeznek, amelyek sora azután a 80-as évektől látványosan tovább gazdagodik.

4.1. Az 50-es és 80-as évek közötti időszak. – A jellemző adatok és funkciók a következők.

4.1.1. Idézés, idézetjelölés. – Az *ügymond*nak ebben az időszakban még ez a leggyakoribb előfordulása. Idézhet önállóan, és jelölheti más idéző kifejezés társaságában az idézetet. Egyenes, függő és a kettő érintkezését mutató idézésekben is használatos. Egyenes idézés: *A falu végén valaki azt mondta: ne menjünk sehová, mer jó, ügymond, szembe velünk, tán épp a kanyaron túl, a második világháború* (Sütő, Nsz.). Függő idézés: *Ugráljak – ügymond – csak a magam nevében* (Benjámin, Nsz.). Egymásba átmenő idéző formák; az *ügymond* jelzi az idézési módok közötti váltást. Függőből egyenesbe váltó szerkezet: *Még Ancsánénak is elárulta, hogy a terv általában ugyan jó dolog, de ügymond, „ez nem a mi bőrünkre van szabva”* (Déry, Nsz.); egyenesből függőbe váltó szerkezet: *Olyan tisztán láttam – mondta – [...], hogy nem tehetek semmit. [...] Eddig, ügymond, csak zavarta az a sípolás* (Örkény, Nsz.). Az *ügymond* tipikusan önmagában (bővítmények nélkül) és beékelte helyzetben, jellemzően vesszők vagy gondolatjelek között áll; az idézetet jelölheti idézőjel is.

Ugyanezek a jellemzői a következő típusú, megszemélyesítést tartalmazó idézésekben is: *Még a legkedvezőbb, legbiztosabb mérleg is inogni kezd a summázásnál, sokallja a Szapáryt bekerítő kényszereket. Félő – ügymond –, hogy a kényszerek túlhangsúlyozása kétségessé teheti a személyes felelősség nagyságát* (Kortárs, Nsz.); *A tárgyiasan pozitívista leírás ezen a ponton már nem tartotta kötelezőnek, hogy [...] Mert ami [...] ennyire természetes, az – ügymond – esztétikailag is értékes* (Zoltai, Nsz.). Ezek a szerkezetek azért érdemelnek külön is említést, mert bennük még a lehetséges sincs meg annak, hogy az *ügymond* közvetlenül maga mellé vehesse az odaértendő alanyt (legáltalában a mondat komikussá válásának veszélye nélkül). Az ilyen esetekben tehát az *ügymond* még stabilabban önálló eleme a szerkezetnek.

4.1.2. Elszakadás az idézéstől. – További funkcióiban az *ügymond* már nem idézethez kapcsolódik. Hatóköre jellemzően nem terjed ki egy vagy több tagmondatra, hanem csak az *ügymond*ot követő szóra, szószervezetre (illetve ritkábban: a megelőzőre; erről l. lentebb). Az itt bemutatandó jelenségeknek először ezekben az évtizedekben lehetünk tanúi.

A legkorábban rendszeresen mutatkozó szerepe, hogy megjelölje: az adott szó(szerkezet) külső szövegforrásból, más – megnevezhető vagy általános – alanytól származik. Megnevezett alanytól való eredet: *Németh Andor, úgymond, lelkismerete nyomására azon volt, hogy házasságomat megmentendő, gyöngéd baráti szavakkal s költői érvekkel lebeszéljen Arankáról* (Déry, Nsz.); *Egyetértettem [...] Eti kritikájával, amely bizonyos [...] kifejezéseimet vette célba – igaz, hogy ő nem a magyartalanságukért gáncsolta ezeket, hanem úgymond, a burzsoá nyegleségükért* (Kortárs, Nsz.).

Nem érthető oda megnevezett alany; az *úgymond* a „mint mondják”, „mint szokták mondani” általános alanyú szerkezetekkel párhuzamos: *Ezért verik széjjel azokat [ti. az iskolákat] a jogtiprásnak minden eszközével. S nem egyébre, hanem a hamis hangokra való hivatkozással, az eltévelyedés veszedelmeit – úgymond saját érdekeinket – bőven ecsetelve* (Sütő, Nsz.); *Jut tehát az időből minden héten hozzávetőlegesen harminchétfél óra, amellyel, úgymond, szabadon gazdálkodhatunk, ám vonjuk le még ebből az érzések perceit, hogy a tiszta időt vizsgálhassuk* (László Benčík, Nsz.).

Az *úgymond*dal való megjelöléshez többnyire a távolságtartásnak, az elhárításnak, az ellenvélemény fenntartásának az érzékeltetése társul, sokszor ironiával fűszerezve. Ez abból fakad, hogy a beszélő, érthető módon, elsősorban akkor tartja fontosnak kiemelni, hogy valamely kifejezést másnonnan vesz át, ha ő maga – részben vagy egészében – nem azonosul annak tartalmával.

A külső forrásnak egyébként, amelyből a kifejezés származik, nem feltétlenül kell egy – vagy több – elhangzott szövegnek lennie; lehet a közös ismeretanyag is: *Hosszas tanulmányon dolgoztam, úgymond a strukturálmusz néhány, nagyon kevés hasznosítható elemének felhasználásával* (Bere-ményi, Nsz.). Az *úgymond* itt vélhetőleg azt jelzi, hogy a szöveggalkotó nem tételezi fel a követő (szak)kifejezés általános ismertségét, tehát szóhasználatát miatt mintegy az olvasó helyére lépve „szabadkozik”. (Bár az is lehetséges, hogy saját fenntartását jelzi a terminussal kapcsolatban; a kortársi környezettől eltávolodva nem dekadolható egyértelműen a szerző szándéka.)

Az *úgymond* önmagában (bővítmények nélkül) áll, és jellemzően vesszők vagy gondolatjelek közé kerül, a kiemelt szót vagy kifejezést pedig jelölheti idézőjel is. Ugyanakkor azonban már előfordul elkülönítő írásjelek nélkül is, ami feltehetőleg összefügg a szóbeli elkülönítés hiányával, és arra utal, hogy az *úgymond*ot a nyelvhasználók, bár egyelőre még ritkán, kezdik az adott (tag)mondat „teljes jogú” elemeként, az adott szövegsíkba tartozó szóként kezelni.

4.1.3. Elszakadás a külső forrásra való utalástól. – A 60–70-es évek fordulójáról származik az első fellelt adat, amelyben az *úgymond* semmilyen külső forrásra nem utal: *Egy magányos váz lépeget az orgonák mentén, messzi mögötte egy másik. Nem a dörgicsei [...] gödörből jönnek [...], pedig szívem szerint oda utalnám be őket, úgynevezett végső nyughelyükre, amely, úgymond, azonos az utókor mérlegének tiszteletteljes serpenyőjével* (Déry, Nsz.). Az esetleges külső forrást ezúttal a korábbi szöveggörnyezet sem rejtheti: egy novella legelső mondatáról van ugyanis szó. Itt az *úgymond*dal az író (valószínűleg) egy saját maga által alkotott metaforikus kifejezést jelöl meg.

4.2. A 80-as évektől napjainkig tartó időszak. – A jellemző adatok és funkciók a következők.

4.2.1. Idézés, idézetjelölés. – Az *úgymond* idéző funkciója napjainkban is folyamatosan jelen van (még ha gyakoriságát tekintve jócskán háttérbe szorul is az időközben felszaporodott egyéb szerepű használatai mögött). Jellemzően azonban nem önállóan idéz, hanem más idéző kifejezés, performatív (jellegű) ige társaságában áll. Példák: *A gyakorlat fogalmát Lukács elhatárolja [...] Engels felfogásától. Engels részéről – úgymond – „mélyreható félreértés” volt gyakorlatnak minősíteni „az ipar és a kísérletezés ténykedését”* (FilozSz., Nsz.). *Ezért is utasított vissza sajtóértekezletén Tony Blair minden olyan kérdést, amelyik máris valamelyik opcióra [...] kérdezett volna rá, mivel úgymond „az elnökség első napja aligha alkalmas időpont arra, hogy [...]”* (www.misc.meh.hu/binary, G.). Az *úgymond* kitétele lehet gyengébben vagy erősebben funkcionális. A következő adatban pusztán

rácsúsztatja az idézet jelleget az *érv* szóhoz kapcsolódó, de attól leválasztott tartalomkifejtő mondatra: *Harmadik érv: az állampolgár védelme. Ha – úgymond – magyar állampolgár vagyok, akkor állampolgári jogom tudni, hova mi van kírva* (MaNcs., 2001. V. 17., G.). Az alábbi példában viszont az *állítja* idéző főmondathoz kapcsol vissza, megerősítve, hogy a következő mellékmondat a függő idézetet folytatja, és nem a szövegalkotó állítását tartalmazza: *Ő a koronatanú Rajk László perében [...]. Állítja, hogy ő vitte [...] Rajk üzenetét Sombor-Schweinitzernek, [...], aki ekkor már, úgymond, az amerikai titkosszolgálat számára szervez magyar besúgókat* (Lányi, Nsz.).

4.2.2. Nem idéző használat. – Ebben az időszakban látványosan elszaporodik és újabb diskurzusjelölő funkciókban jelentkezik az *úgymond* nem idéző használat. Az alábbiakban következő áttekintés ennek jellemző csoportjait veszi sorra, megadva az egyes funkciókra legjellemzőbb rokon kifejezéseket is. Az *úgymond* diskurzusjelölő nem idéző használatára (tehát a **4.2.2.** alpontjai alatt felsoroltakra) általánosan jellemző az *idézőjelben / idézőjelbe téve / idézőjelben mondvá* kifejezések szinonimaként való kitehetősége, éppen úgy, mint az idézőjel (szóban a gesztikusan ábrázolt idézőjel) felhasználhatósága. Ezért az egyes csoportoknál csak az ezeken túlmenő legfontosabb rokon szerepű lehetőségeket sorolom fel.

4.2.2.1. Jelen van a folyó szövegen kívüli szöveg(ek)ből való eredet mozzanata. – Az *úgymondnak* minden szerepe közül az látszik a leggyakoribbnak, amelyben a szövegalkotó teljesen vagy részlegesen elhatárolódik a követő kifejezéstől, amely más – leggyakrabban meghatároz(hat)atlan eredetű – szöveg(ek)ből származik.

4.2.2.1.1. Elhatárolódás jelzése. – Az *úgymond* olyan kifejezés társaságában jelenik meg, amely külső szövegből származik, vagy általánosan emlegettetik, és amelyet a szövegalkotó elutasít. Az elutasítást és az azt gyakran színező iróniát szóban különböző szupraszegmentális eszközökkel, írásban idézőjellel lehet érzékeltetni. (Ezek a jelzések azonban nem csak ebben a használatában jelennek meg.) Példák: *E kurzus ideológiájába beletartozott az úgymond „átkos” múltnak a „dicső” jelennel [...] való merőben hamis szembeállítás* (Nyr., Nsz.); *Akkor nem fogadtam el az úgymond baráti jobbot, s nem írtam alá a pártba való belépési nyilatkozatot* (MagyTud., Nsz.). Olykor a szövegalkotó meg is fogalmazza elhatárolódását: *Néhány szót konkrétan a fővárosi eredményekről, már tudniillik a Fővárosi Közgylés által elért úgymond eredményekről* (Fővárosi közigyülés, MNSz.); illetve – az adatot a következőként tárgyalandó csoportból idevonva – bizonytalanságát: *Nem tudom, mennyire hat [ti. a színház] az úgymond értelmiségre* (*nem is tudom, van-e még ennek a szónak értelme*) (ATV, 2007. V. 22.). A két utóbbi adat egyúttal az *úgymond* pusztá főnévhez kapcsolódó jelzői típusú használatára is példa.

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *úgynevezett, állítólag(os)(an), kvázi*.

4.2.2.1.2. A szóhasználattal való nem teljes azonosulás („szabadkozás”) jelzése. – Az *úgymond* részleges elhatárolódást jelöl: jelzi, hogy az adott szót, kifejezést a szövegalkotó valamilyen szempontból nem teljesen fogadja el a sajátjának – például nem találja elég pontosnak, elég találónak –, mégis használja a közismert jelentésben, s mintegy szabadkozik emiatt: *A táncszínházi és az úgymond alternatív közeg nem nagyon akart befogadni* (Szinh., MNSz.); *Az eddigi versenyszekciót a hagyományos, úgymond klasszikus szerzői filmeknek tartottuk fenn* (Népsz., 2001. V. 3., G.). Természetesen számtalan indíttatása lehet annak, hogy bár használunk egy kifejezést, mégis némileg „eltartjuk magunktól”. A dekódolásban a befogadónak (befogadó csoportnak) a szövegalkotóval való közös tudása és a kortársi kontextusban való tájékozottsága szolgál segítségül. Ez utóbbi birtokában tudjuk az *úgymondot* a szóhasználattal való nem teljes azonosulás jelzéseként értelmezni a következő adatban: *Legyen akár szociális-liberális, akár úgymond polgári* (Népszab., MNSz.), míg inkább a jelentés bizonytalanságának érzékeltetésére gondolhatunk itt: *A magyar származású*

amerikai üzletember [...] azt írta, hogy Vlagyimir Putyin megpróbálja majd helyreállítani úgymond az „erős államot” (MR., MNSz.).

Ide vonható az a használat is, amelyben a szövegalkotó pontosnak szánt (szak)kifejezést említ ugyan, ám belátása szerint a befogadók nem feltétlenül képesek vele azonos módon értelmezni azt. (Vö. a 4.1.2. utolsó előtti bekezdésben foglaltakkal is). Ilyenkor tehát a nem teljes azonosulást jelző úgymondot a befogadó szempontját érvényesítve teszi ki: *Van úgymond önporzós kivi* (MR., 2007. I. 3.); *Ezekről láthatja a néző úgymond alaprajzi metszetben [az építményeket]* (MR., 2007. VI. 20.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *úgynevezett, ha tetszik, hogy így/úgy mondjam.*

4.2.2.2. A külső kontextust nem valamely szöveg(ek), hanem a közös nyelv, nyelvhasználati normák adják. – Az *úgymond* a társaságában álló kifejezésnek a szokásostól (elsősorban jelentés, illetve stílus tekintetében) valamilyen mértékben eltérő használatára hívja fel a figyelmet.

4.2.2.2.1. Eltérő jelentésű használat jelzése. – A szövegalkotó azt jelöli, hogy a kifejezésen mást kell érteni (esetleg ironikus használatban), mint ami annak szótári jelentéseiben benne foglaltatik: *Egy másik nemzetközi előírást pedig – miszerint a prostituált csak saját tulajdonában szolgáltatathat – a hírek szerint úgy igyekeztek kijátszani, hogy a prostituáltak négy napra úgymond megvásárolták a bódét [‘továbbra is bérelték, színlelt vásárlási szerződéssel’]* (HVG, MNSz.); [az almatolvajok] *néhány héttel előtte bespájaznak belőle, úgymond [‘ellopják’]* (MR., 2007. VIII. 17.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *kvázi, mintegy, ha tetszik, hogy így/úgy mondjam.*

4.2.2.2.2. Átvitt értelmű használat jelzése. – Frazeologizmusok, átvitt értelmű szóhasználat esetében az *úgymonddal* a szövegalkotó arra hívja fel a hallgató, olvasó figyelmét, hogy nem „szó szerint” veendő, azaz nem alapjelentésében, hanem metaforikusan értelmezendő a követő szó, kifejezés: *Itt van egy kar [a hajtányon], amit úgymond pumpálni kell* (MR., 2007. VI. 7.); *A minap az ország legelső nem állami középiskolája legutolsóként szabadult meg az államtól, s szeptembertől – úgymond – vegytiszta alapítványi iskolaként funkcionál majd* (MHírl., MNSz.). Kiemelheti az eufemisztikus használatot: *Nagyon ritkán fordul elő, hogy [a közmunkát végző] néhány napig úgymond igazolatlanul van távol [‘elszökik a munka elől’]* (MR., 2007. VI. 5.); *eddig egyetlen netes barátom akart velem „összejönni” úgymond [‘lefeküdni’], de megbeszéltük, és nem történt semmi* (www.gameapocs.hu/forum, G.). Segít szokatlan kifejezések bevezetésében: *John Cassavetes, aki például úgymond kamera-töltőtollal írta 1960-as, New York árnyai című munkájának forgatókönyvét [...]* (HVG, 1999. II. 6., G.); *Az információtechnológiában dolgozó középvállalatok úgymond a „lábukkal szavaznak” az utóbbi időben, vagyis eladják cégüket a multiknak* (MNemz., MNSz.). Megjelöli a szerzői leleményből fakadó sajátos fordulatot: *az iskolai testezés, úgymond, a békaugrás színvonala alatt van* (Bodor, Nsz.); *A hatalomnak úgymond szinonimája az elnyomás. A hatalom természetéből eredően nyom el* (Keresztury, Nsz.). Nagyon gyakran megjelenik azonban régóta bevett, általánosan ismert, szótározott jelentésű metaforikus fordulat társaságában is (erről l. lentebb is): *Sok projekt sorsa már a hiányos projekt kialakítás következtében úgymond megpecsételődik* (www.mek.hu, MNSz.); *nem azt a pufajkást, hanem a pufajkasokat kívánja esetleg úgymond elővenni* (Mézés, Nsz.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *mintegy, kvázi, mondhatni, ha tetszik, hogy így/úgy mondjam, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, ahogy/mint mondani szokták/szokás, így/úgy tudom mondani, azt lehet mondani.*

4.2.2.2.3. A fogalmazás nem tökéletes voltának jelölése, illetve a sikerületlen szóhasználat jelzése, visszavonása. – A szövegalkotó jelezni kívánja: érzi (de legalábbis kételyei vannak), hogy a választott szó, kifejezés nem a legmegfelelőbb jelentésű eszköz mondandója visszaadására: *az iro-*

dalom egésze számára úgymond szerencsétlen korszakok válnak termővé a gyermekirodalomra (Trencsényi, Nsz.); *Magyar tudósok úgymond külföldön próbálnak szerencsét* (DunaTV, 2006. XI. 6.).⁷ Más esetekben a választott kifejezés sikertelen, az *úgymond*dal a szerző mintegy szabadkozik saját szóválasztása miatt: *Lehetőség van [...], hogy a hozzátartozók úgymond tovább használják ugyanazt a helyet, s akár több generáció is temetkezzen oda* (Hajdú-BN., 2001. X. 31., G.); *A bíróság szerint nem lehet szó a fogyasztók megtévesztéséről, hiszen azt kizárólag a saját árura, termékre lehet úgymond elkövetni* (Népsz., 1998. XI. 18., G.). Szóbeli fogalmazáskor előfordul, hogy a beszélő az adott szó, kifejezés kimondása után érzi meg annak furcsaságát, ügytelenségét, s utólag teszi ki az *úgymond*ot: *A kulturát máshogy használják, úgymond* (MR., 2006. XI. 8.); [a ló] *tájba illő, úgymond* (MR., 2007. VI. 19.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *hogy így/úgy mondjam, ha lehet/szabad így mondani, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, hogy is mondjam (csak)*.

4.2.2.4. Visszavétel a nem megfelelőnek érzett stilisztikumból. – Az *úgymond* itt is valamely oda nem illést jelez a fogalmazó részéről. Ezúttal azonban nem jelentésüket illetően mondható sikertelennek a szavak megválogatása, hanem a kifejezés stilisztikailag üt el a szövegkörnyezetétől. Az első példában a túlzottan bizalmas szóhasználat, a másodikban a túlzottan patetizmus vonatik így vissza: *Ez az utolsó dolog, ami úgymond „ciki”* (www.bonusz.hu); *Az idegenlégió Rejtő hősei számára meghatározatlan időre elnapolt öngyilkosság. Olyan hősokeket választ [...], akik számára, úgymond, egyedül a halállal szembeni lét autentikus* (Lányi, Nsz.). Ízlésbeli eltérést, kételyt jelezhet a szakzsargon hivataloskodó szóhasználatával kapcsolatban (s használata így a **4.2.2.1.2.** ponthoz kapcsolódik): *A rendező az, aki a beszélgetéshez úgymond prezentálja a képet* (MTV, 2006. XI. 12.); *A román diktatúra [...] mára már az egész világot érintő, úgymond „destabilizáló tényező”* (Csiki, Nsz.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *mondhatni, hogy így/úgy mondjam, ha lehet/szabad így mondani, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, azt lehet mondani, ahogy/mint mondani szokták/szokás, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, hogy is mondjam (csak)*.

4.2.3. Nyomatékosító használat. – A sokféle funkcióban és a nyelvhasználat igen széles körében elterjedt elem mára már túllépett a diskurzusjelölő szerepeken. Funkciója azonban itt is kitalpintható (annak ellenére, hogy a lentebbiekhez hasonló előfordulásaival kapcsolatban a *töltelék*szó elnevezést szokás említeni), és összefüggésbe hozható az előzőekben tárgyalt szerepeivel.

Az *úgymond* a vele megjelölt kifejezéssel kapcsolatban nemcsak annak használati jellegzetességeire hívhatja fel a figyelmet, hanem magának a használatnak is nyomatékot adhat. Az eddig érintett szerepekből tehát a kiemelés pusztá mozzanata marad meg, s funkciója a kommentre, a komment magasabb hírértékkel bíró részére való ráerősítés (hasonlóan, mint például egyik szerepében az *ugve* vagy éppen a *bazmeg ~ wazzeg*). Írásban is előfordul: *Hiszen csak körül kellett nézni a világban, hogy a tudomány és technika haladása úgymond nyilvánvaló legyen* (Lendvai, Nsz.); *Így szükséges az emberek neveléséhez, amelyen keresztül ők Isten előtt úgymond szabad lényvé válhatnak, hogy [...]* (www.lichtkreis.de). Példák a (sokkal gyakoribb) szóbeli előfordulásra: *Az infarktusok 34%-a úgymond váratlanul következik be* (MR., 2003. IV. 26., G.); *az [...] idősebb szocialista politikusok számára pedig meg kell teremteni az úgymond kulturált visszavonulás lehetőségét* (MR., 2000. VI. 25., G.).

4.2.4. A befogadó számára dekódolható funkció nélküli használat. – Ezekkel az esetekkel kapcsolatban sem feltétlenül szerencsés a *töltelék*szó megnevezés. Az előfordulások egy részében ugyanis arra lehet gondolni, hogy a funkcionálisnak szánt *úgymond* – élőszóbeli vagy spontán írás-

⁷ Az *úgymond* a szerencsét próbál szerkezethez tartozik; a mondat fókusza miatt került előbbre.

beli fogalmazásban – elcsúszott az őt megillető szórendi helyéről: *Igaz, hogy 40 éves korára úgymond nem lett repszupersztár* [= nem lett úgymond repszupersztár], *de ez nem is olyan nagy baj* (www.2.salatamagazin.com, G.); *Idén felvettek az ottani egyetemre, így úgymond én is érdekelt lettem* [= én is úgymond érdekelt lettem] *az ottani* [horgászati] *lehetőségekben* (www.haldorado.hu/forum). Gyakran téveszt helyet a névelő társaságában: utána kerül, holott az egész, névelővel összefogott szószerkezethez tartozna: *Megtaláljuk az úgymond értelmiséget képviselő tanítót* (Udvarhelyi Híradó, 2006. XI. 11.); illetve elé kerül, pedig mögé tartozna: *Most pedig Duray Miklós neve került fel úgymond az elidegeníthetők listájára* (MR., 2000. V. 18., G.).

Az előfordulások másik részében azonban – szintén a szóbeli vagy a spontán írásbeli fogalmazásban figyelhetők meg ilyenek – a szövegalkotó a befogadó számára valóban értelmezhető funkció nélkül szúrja be mondatába az *úgymond*ot, például: *lovaskocsi szolgálja a közlekedést úgymond a múzeum területén* (MR., 2007. X. 7.); *Borzasztóan, úgymond harcolunk, küzdünk a mai világ [...] értékválsága ellen is* (MR., 2006. VII. 8.). Amikor a szerkezet kisiklik, az *úgymond* félrevihet a beszélőnek a kontextusból kitetsző szándékától: *Király úr előbbi hozzászólásából megértettem: egy úgymond kormánypárti képviselő létének vagy jelenlétének a mutatója az a csend, amivel a hasonló időszakokat végigüli* (Fővárosi közgyűlés, MNSz.); *úgymond elhálásnak nevezték az első éjszakát* (MR., 2007. XI. 1.).

A befogadó számára értelmezhető funkció nélkül megjelenő *úgymond*hoz közel áll a **4.2.2.2.2.** pont alatt látott egyik használat, amelyben – az átvitt jelentések sorában – a régóta bevett, általánosan ismert, szótárzott jelentésű metaforikus fordulat társaságában is megjelenik az *úgymond*. A szó tehát ezen esetek egyikében sem a hallgatónak vagy olvasónak szóló jelzésként szerepel, hanem a megnyilatkozóknak pusztán szóhasználati megszokásaként, valószínűleg sémakövetési szándéka megnyilvánulásaként kerül a mondatba. A pszichikai működések feltárása, illetve a nyelvművelő szándékú véleményalkotás azonban kívül esik a jelen tanulmány hatókörén.

4.3. Áttekintés. – Az *úgymond* mára kialakult funkcióit és a funkciók egymással való kapcsolatát a következőképpen összegezhajjuk.⁸

Az eredeti idéző szerepből nőttek ki a nem idéző diskurzusjelölő funkciók, s ezekből ágazott ki a nyomatékösítö használat; a szerepek terjedésének melléktermékeként pedig regisztrálhatunk a befogadó számára dekódolható funkció nélküli előfordulásokat is. Az újabb funkciók létrejöttében meghatározó, hogy az előzőleg meglévő szerep kiterjesztéseként értelmezhető, amely a szerepalkalmasság egyik mozzanatának a redukciójával jön létre.

I. Idézés, idézetjelölés (eredeti idéző mondat mivoltának továbbbéléséeként).

II. Nem idéző diskurzusjelölő funkciók:

- A)** a szó(szerkezet) külső, más szöveg(ek)ből való eredetének és a szövegalkotó viszonulásának jelölése: olykor adott származású, gyakrabban általánosan emlegetett kifejezés használata (**az idézés kritériumának redukciójá**);
 - a)** elhatárolódást jelző utalásként;
 - b)** a szóhasználatval való nem teljes azonosulás („szabadkozás”) jelzéséeként;
- B)** a szó(szerkezet) használatának jelentés-, illetve stílusbeli sajátosságára való figyelemfelhívás; a közös nyelvi ismeretanyag mint forrás (**a külső szöveg(ek)ből való eredet kritériumának redukciójá**);
 - a)** az eltérő jelentésben való használat megjelölése;
 - b)** az átvitt értelmű használat jelzése;

⁸ A szerepösszefüggések feltárása cáfolatul kíván szolgálmi Nádasy Ádám publicisztikai megállapítására is: az *úgymond* újabb szerepei „Lingua istenasszony titokzatos akaratóból” jöttek létre (i. h.).

- c) a fogalmazás nem tökéletes voltának jelölése, illetve a sikerületlen szóhasználat jelzése, visszavonása;
- d) visszavétel a nem megfelelőnek érzett stilisztikumból.

III. Nem diskurzusjelölő nyomatékosító használat: kommentkiemelés (a kifejezés használatának sajátosságaira való figyelemfelhívás kritériumának redukója).

IV. Nincs a befogadó számára dekódolható funkciója.

4.4. Jellemzés. – Az *ügymond* mondat- és szófajtani viselkedését a következőkben összegezhethetjük. (A tipikus jellemzőket l. a fentebb bemutatott adatokon, a ritkább sajátosságokra itt következnek példák.)

4.4.1. Az idéző, idézetjelölő használat jellemzői a korábban is vizsgált szempontok alapján a következőkben foglalhatók össze.

- Alakja jellemzően állandó, mind az előtagot, mind az utótagot illetően. Elvéve azonban előfordul magas hangú előtaggal is: *A májusi melegekben – ügymond – összeomlik a keringés* (Kertész, MNSz.); *Hagynánk már abba – ügymond – a folytonos gyászolgotat!* (www.uni-miskolc.hu/city/olvaso/ujholnap, G.).
- Elhelyezése állandó: a következő kétféle megoldás egyike érvényesül. Vagy az idézetbe ékelődik (közel a két szövegszint határához), vagy a szövegmondatban közvetlenül az idézet előtt áll (a két szövegszint határán). Archaizáló szövegben azonban – előző századokbeli használatát megidézve – ettől eltérő helyen is állhat (a példákat l. a következő bekezdésben).
- Szintaktikai jellegzetességei a következők. Az idézetjelölő *ügymond*nak – amely egy másik idéző kifejezés környezetében jelenik meg – nincs bővítménye. Állítmányként többnyire beilleszkedik az idézetet befogadó szöveg szintaktikai felépítésébe: szóösszetételi alaptagja szerint – legalábbis az E/3. személyű formáját illetően – transzparensen viselkedik. (A jelen idő-múlt idő tekintetében viszont közömbösnek tűnik: *Kedvesen bár és puha szavakkal visszautasított, mert ügymond, ez a lóköttő egy Salamon király* [Sütő, Nsz.]; de l. pl. a **4.2.1.** pont második adatát is.) Az idéző használatban – amellyel elsősorban archaizáló szövegekben találkozunk –, korábbi idők nyelvhasználatát imitálva maga mellé kitett alanyt, és magában állva is alkothat önálló idéző tagmondatot: *Ki nem szaggatom a jókat – ügymond az Úr* (Méliusz, Nsz.); illetve *Isten megáldja nagyságodat erővel, egészséggel, háznál való békeességgel! – ügymond és megnógatta lovát* (Jankovich, Nsz.). Hogy az efféle mondatokon mint kuriózumon nem akad meg az olvasó, ahhoz bizonyára leginkább a bibliafordítások archaizmusainak továbbélése, folyamatos (passzív) jelenléte járul hozzá.

Ritkább esetekben ugyanakkor, az eddigiekkel ellentétben, az *ügymond*ot nem lehet az idézetet befogadó mondat szintaktikai szerkezete építőelemének tekinteni, mert nem a formájának megfelelő számra és személyre vonatkozik: *A nacionalisták felháborodtak, hogy ügymond még mindig a sebeinket nyalogatjuk* (MaNcs., MNSz.); *A sógoroméknem szünnék meg szóvá tenni, hogy ők milyen mennyire nyertlen kétévesek voltak, amiért ebbe a ház-cserébe belementek (kitúrtuk őket, de facto, és ki is fizettük őket: ügymond)* (Esterházy, Nsz.). A kategóriájában egyedülálló szerkezetű összetett szót a nyelvérzék megkövült, nem transzparens alakulatnak kezdte venni (erre vall az időhasználatlaltal szemben előbb említett közömbösség is). Az *ügymond* grammatikalizációjának (pragmatikalizációjának) vagyunk tehát tanúi.⁹

⁹ Két évtizede megjelent tanulmányomban (Dömötör 1988: 291) grammatikalizálódott-formálisnak neveztem az *ügymond* bizonyos használatait. A legújabb grammatikalizációkutatásokkal összhangban továbbra is fenntarthatónak látszik a megállapítás.

Az írásjelezés – tekintettel a nagy változatosságra, amely ezen a téren megnyilvánul (l. lentebb) – legfeljebb tendenciákat rajzolhat ki, s így az elem mondatbeli státuszának meghatározásában csak óvatos következtetéseknek adhat teret. (De vö. pl. Biber at al. 1999: 140.)

- A nyelvi rendszerezésben a pragmatikai megközelítést érvényesítő besorolás szerint az *úgymond* a diskurzusjelölők csoportjába tartozik, szerepe, hogy eltérő eredetű szövegrészek váltását jelölje a befogadó számára. A magyar nyelvtanírásban szokásos szófajtani felosztás szerint többféle javaslat is született az idéző *úgymond* státuszát illetően.

Az ÉrtSz. 1962-ben ígéként tartotta számon (VII. 28–9). Ha az önálló idéző mondatot tartalmazó adatokat nézzük (amelyek manapság már archaizáló szövegekben jelennek csak meg – l. a fentebbi az *úgymond* az *Úr* és az *úgymond és megnógatta lovát* példákat), valóban ígének (igei állítmánynak) kell tartanunk az elemet, mégha a szóösszetétel típusa egészen sajátos is.

Az ÉKSz.-nek mind az 1972-es, mind a 2003-as változata (1426, ill. 1391), valamint 1985-ben az NyKk. (II. 1135) mondatszónak minősítette. Ha a fejezetnek az iménti ket-tón túli többi példáját nézzük, amelyekben az *úgymond* a fentebbiekben bemutatott módon magában áll, formájának elkezdődött megkövülésével valóban ebbe a kategóriába illeszthető be leginkább. Kétségtelen, hogy az idők során ez a fajta használat vált élőnyelvből és messze gyakoribbá.

- Írásbeli elkülönítése változó: szerepelhet vesszők vagy gondolatjelek között, az idézet kerülhet idézőjelbe is, de állhat bármely írásjel nélkül is. (Az idézőjel nem feltétlenül redundáns jelölés: segíthet azonosítani az *úgymond* hatókörének kezdetét és főképpen a végét.) Szóbeli elkülönítését többnyire a szünettartás és a tónusváltás jellemzi. (E szempont vizsgálata azonban célirányos fonetikai elemzést igényelne.)

4.4.2. A nem idéző használat jellemzői között az alábbi jellegzetességek állapíthatók meg, illetve kínálkoznak összevetésre a fentebbi jellemzéssel.

- Alakja jellemzően állandó, mind az előtagot, mind az utótagot illetően. Elvértve azonban itt is előfordul magas hangú előtag: *Palinak is ez az, úgymond ellenlépése úgy érzem, csak megosztó lehet* (mtv.hu/cikk, G.); *Sajnálom, hogy ezt tizen úgymond bojkottálták* (atv.hu/friderikus, G.).
- Helye az esetek túlnyomó többségében az előtt a szó vagy szó szerkezet előtt van, amelyre vonatkozik, illetve az alaptaghoz balról kapcsolódó bővítmények előtt: *tegnap pedig a Fradi nagy öregjei, úgymond a jelenlegi vezetés „ellenzéke” volt hivatalos ugyanoda* (Népsz., 1999. XI. 3., G.), bár szóbeli fogalmazásban esetenként megfigyelhető a törekvés, hogy szorosan összetartozó elemeket szétvágva is közvetlenül a megcélzott szóhoz csatlakozzon: [öket] *úgy nevelték, hogy a leg- úgymond normálisabb életet éljék* (MR., 2007. I. 21.). Szóban az is előfordul, hogy az ígével együtt az igemódosító és a főnévi igenév közé kerül: *bele lehet úgymond magyarázni, hogy diszkriminatív döntés* (MR., 2007. VIII. 7.); [...] *népszavazással helyre lehet-e úgymond hozni* (MR., 2007. VII. 15.). Mint a korábban idézett adatok némelyike is mutatta, diskurzusjelölő funkcióiban az *úgymond* olykor utólag kapcsolódik a kifejezéshez, amelyhez tartozik: *Pannonhalmára ment, és ezzel elvágta az életét úgymond* (MR., 2006. XI. 8.); *Ilyen közönség e pillanatban még nincs, a közönséget tehát ki kell találni úgymond* (hhrf.org.korunk).
- A nem idéző *úgymond* szintaktikai viselkedéséről leszögezhető, hogy nem visel mondatrészfunkciót: alkalmatlan az állítmányi szerepre, és nem bővíthető – azaz a mondat magában álló, szerkezetileg szervesen elem.

- Az elem diskurzuszjelölő. A szófajtani rendszerben elfoglalt helyét illetően a MGr.-ban a mondatszók fejezetén belül a módosítószókkal kapcsolatban olvasható: bizonyos elemek – köztük az *úgymond* – besorolása problematikus; több tulajdonságuk megegyezik a módosítószókéval, funkciójukban azonban különböznek azoktól (Kugler 2000: 301–2).

Végigpróbálva a módosítószói tesztet (Kugler 2003: 8–9), azt látjuk, hogy a nem idéző *úgymondot* megnyugtatóbban tudjuk a partikulák, mint a módosítószók közé sorolni, még azzal együtt is, ha nem teljesen kizárt az eldöntendő kérdésre való válaszadás lehetőségeként: például létezhet a *Csődbe mentél?* – *Úgymond* kérdés-felelet. (Megjegyzendő: míg a módosítószók jellemzője, hogy azok viszont felelnek eldöntendő kérdésre, ez alól is van kivétel, például a *Csődbe mentél?* *–*Tényleg* kérdés-felelet nem működőképes.) További sajátos jellemzője, hogy nem ritkán jelzői típusú szerepkört is betölt (l. az idézett adatok között pl. az *úgymond* eredmények, *úgymond értelmiség* szerkezeteket).

- Írásbeli jelölése leggyakrabban nincs, bár – egyéni ízlés szerint – szerepelhet vesszők vagy gondolatjelek között, illetve vessző vagy gondolatjel társaságában az egyik oldalon, és a megjelölt kifejezés kerülhet idézőjelbe is. Szóbeli jelölése: előtte általában nem jellemzi szünettartás, utána fakultatívan (?); az elem maga hangsúlytalan, a követő szerkezet nyomatékot kap. (Legalábbis hangzó anyag tüzetes vizsgálatát egyelőre nélkülöző megfigyeléseim szerint.)

4.4.3. Az *úgymond* jelenléte a kortárs nyelvhasználatban. – Az egyes nyelvhasználati rétegek közötti megoszlása a Magyar nemzeti szövegtár adatgyűjteménye alapján a következő:

réteg	adat/millió szövegszó
sajtó	30,4
hivatalos	6,4
tudományos	4,5
személyes	3,2

Egy-egy elem használatáról egy efféle táblázat önmagában nem feltétlenül árul el sokat; esztünkben elsősorban a sajtónyelvet jellemző kiemelkedően nagy számú előfordulást teszi tetten érhetővé. Az adatok más, rokon funkciójú elemek előfordulási számával való összevetésükben válhatnak igazán beszédessé (ehhez a későbbiekben az *úgymond* adatainak idéző és nem idéző funkció szerinti bontását is szükséges lesz elvégezni). A *hogy úgy mondjam*-mal való összehasonlítás például máris éles különbségeket mutat; ennek sajtónyelvi jelenléte mindössze 1,7 adat/millió szövegszó, míg a legnagyobb számban a hivatalos nyelvhasználatban fordul elő: 13,4 adat/millió szövegszó. (Részletesebben l. Dömötör 2008.)

A nyelvhasználói attitűdök tekintetében figyelmet érdemel, hogy az *úgymond* kiemelkedően gyakran többszöröződik. Ha egy szövegben előkerül, nagyon nagy valószínűséggel megismétlődik a közeli szöveggörnyezetben, bármilyen műfajról legyen is szó. Ez azt jelzi, hogy felbukkanása elsősorban is az adott megnyilatkozót jellemzi. A Google-ből véletlenszerűen választott 50 kortárs szöveg vizsgálata 100%-os többszöröződést mutatott, azaz az ötven nyelvhasználó mindegyike még egyszer, illetve olykor többször megismételte a szót egy- vagy néhány lapnyi terjedelmén belül. A *hogy úgy mondjam* esetében is meglehetősen magas, 75%-os lett ugyanez az arány. Egyébként számos megnyilatkozónak ugyanabban a szövegében a ma „divatosabb” *úgymond* mellett a korábban gyakoribb *hogy úgy mondjam* is megjelenik (az arányok változásáról l.: Dömötör 2008); az egyéni nyelvhasználói szokásokat a diskurzuszjelölők tekintetében is nyilvánvalóan többféle minta együttes hatása alakítja.

Az idézett adatok származási helye és a rövidítések feloldása

A hivatkozások feltüntetésében nem a különböző források adatolásának egységesítésére törekedtem, hanem a rövidezsre és arra, hogy a megadottak alapján az adatok egyértelműen visszakereshetők legyenek.

Internetről elérhető források:

G. = <http://www.google.com> – Megadva még: a közvetlen forrás, ahogy a kereső tartalmazta.

MEK. = Az OSZK. Magyar Elektronikus Könyvtár adatbázisa: <http://www.mek.oszk.hu> – Megadva még: az idézett szöveg szerzőjének vezetékneve.

MNSz. = az MTA Nyelvtudományi Intézetének Magyar nemzeti szövegtár adatbázisa:

<http://corpus.nytud.hu/mnsz> – Megadva még: az idézett szöveg szerzőjének vezetékneve; jegyzőkönyv esetében a forrás; sajtótermékből származó adatoknál: az újság, folyóirat címének rövidített formája.)

Nsz. = az MTA Nyelvtudományi Intézetének nagyszótári adatbázisa: <http://abit.nytud.hu/hhc3> – Megadva még: m. f.

Könyvekből és a hangzó médiából idézett adatok forrásai (a XV–XVII. sz.-ból a máshogy nem jelzett adatok az eredetiből vagy annak faksimile kiadásából származnak.):

ApMélt. = Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521.

Arany János: A walesi bárdok. Arany János balladái. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977, 133.

ATV = ATV tévécsatorna.

Balázs = Balázs deák: Sodoma és Gomorra veszedelméről való história. In: Szilády Áron (szerk.): RMKT XVI/6. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1896, 265–9.

Bornemisza = Eckhardt Sándor (a kiadást gond.): Bornemisza Péter: Ördögi kísértetekről, 1578. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

DebrK. = Debreceni kódex, 1519.

DunaTV.

GuaryK. = Guary-kódex, 1495 előtt.

Heltai = Heltai Gáspár: Vigasztaló könyvecske, 1553.

Kölcsey Ferenc: Huszt. Kölcsey Ferenc összes versei. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1988, 146.

Katona = Katona József: Bánk bán. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972.

Károlyi = Károlyi Gáspár: Két könyv, 1563.

LobkK. = Lobkowitz-kódex, 1514.

MargL. = Margit-legenda, 1510.

MR. = Magyar Rádió.

MTV = Magyar Televízió.

NádK. = Nádor-kódex, 1508.

Pesthi = Pesthi Gábor: Ezópusz fabulái, 1536.

SándK. = Sándor-kódex, 16. század első negyede.

Sztárai = Sztárai Mihály: Az igaz papságnak tüköre, 1559.

Telegdi 1. = Telegdi Miklósnak, pécsi püspöknek felelete, 1580.

Telegdi 2. = Telegdi Miklós: A kereszténységnek fundamentumairól, 1562.

Telegdi 3. = Az evangéliumoknak magyarázatjának második része, 1578.

Úriszék = Varga Endre (szerk.): Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

VirgK. = Virginia-kódex, 16. század eleje.

SZAKIRODALOM

Bárczi Géza 1958. A tárgyas igeragozás használatának történetéből. *MNy.* 54: 257–70.

Biber, Douglas–Johansson, Stig–Leech, Geoffrey–Conrad, Susan–Finegan, Edward 1999. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Pearson Education Limited, Harlow.

- Dömötör Adrienne 1988. A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben. (Első rész.) *MNy.* 84: 283–95.
- Dömötör, Adrienne 2001/2002. Tendencies in the Development of Late Old Hungarian and Early Middle Hungarian Main Clauses of Reported Speech. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 337–69 / Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *MNy.* 98: 56–74.
- Dömötör Adrienne 2008. *A hogy úgy mondjám* diskurzusjelölő. *MNy.* 104. Sajtó alatt.
- E. Abaffy Erzsébet 1982. A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században. *MNy.* 78: 153–9.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelvművelő Kézisótár*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1995. *Szöveggrammatika*. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2. A kései ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 759–834.
- Kenesei István 2000. *Szavak, szófajok, toldalékok*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–136.
- Keszler Borbála 2000. *Az egyszerű és az összetett mondat határsávja*. In: Keszler Borbála [szerk.]: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 461–71.
- Kugler Nóra 2000. *A módosítószó*. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 298–302.
- Kugler Nóra 2003. *A módosítószók funkciói*. *NyudÉrt.* 152. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2001. *Úgymond*. *Magyar Narancs*, 4. 26. 40.

Dömötör Adrienne

SUMMARY

Dömötör, Adrienne

From *úgy mond* ‘quoth he’ to *úgymond* ‘so to speak’. The story of a discourse marker from Old Hungarian to the present

This paper discusses a discourse marker that has never been analysed in grammatical terms so far. First, the original role of the collocation (*úgy* ‘so’ + *mond* ‘says’) is demonstrated on 15–16th century data, tracing its initial steps towards grammaticalization. Among other things, its behaviour in sentences and its roles in text production are characterized. Then, via an intermediate period, the recent history of *úgymond* is described in detail, including its roles in current language use. On the basis of numerous data, it is shown that – while its role as a quotation marker has been retained – certain non-quotational discourse marking functions have emerged from its original function. These are capable of indicating certain text producer’s attitudes (metalinguistic function) and may be detached from the function of referring to an external source of text. It is from that role that – distancing itself from discourse marking – the use of *úgymond* for indicating emphasis has branched off. In addition, as a side effect of the multiplication of roles, occurrences lacking a function that can be decoded by the listener can also be registered. A series of changes can be established in which more recent functions can be understood as extensions of previously existing ones and as coming about by the reduction of a component of appropriacy. Finally, the sentential status of both quotation-marking and non-quotational uses is determined, the place of *úgymond* in the part-of-speech system is defined, and some further aspects to be considered are identified.